

27. Юшук І. Українська мова в ХХІ столітті: проблеми стану і статусу // <http://ukr-mova.net/metodika-dosvit-problemi/kultura-movleniya/ukrajinska-mova-v-xxi-stolitti-problemi-stanu-i-statusu/vsi-storinki.html>
28. Суховський О. Захист національної мови. Досвід європейських держав // <http://www.lustration.org.ua/?p=1407>
29. Романчук О. Чому діти плачуть? Деякі міркування з приводу мовних спекуляцій // http://vilne.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2345:plachut&catid=1:politika&Itemid=2
30. Ковриженко Д. До деяких питань мовознавства // Дзеркало тижня. — 2010. — № 20 (800). — 29 травня – 4 червня.
31. Білоусенко О.Ф. Роздуми про Україну, яку ми проголосили і яку будемо // Запорізька Січ. — 2011. — 5 лютого.
32. Відомі запорізькі виступили на захист рідної мови // Запорізька Січ. — 2011. — 19 лютого.
33. Лише 7% українців вимагають надання російській мові статусу державної // <http://tsn.ua/ukrayina/lishe-7-ukrayinciv-vimagayut-nadannya-rosiyskiy-movi-statusu-derzhavnoyi.html>

Винарчук Т.В., Турченко Ф.Г. «European Charter for Regional or Minority Languages», или Европейская хартия русского языка?

Авторы статьи рассматривают попытки политического трактования действующего законодательства Украины и их последствия. В последнее время в украинском социуме обострились языковые проблемы. Вопреки государственным интересам Украины и государственной безопасности депутаты Запорожского областного совета от «Партии регионов» в ноябре 2010 г. приняли решение «О реализации конституционных гарантий на свободное использование русского языка в Запорожской области и содействия выполнению обязательств Украины относительно реализации норм Европейской хартии региональных языков или языков меньшинств». Это решение грубо нарушает действующее законодательство Украины и противоречит основным принципам «Европейской хартии региональных языков или языков меньшинств».

Ключевые слова: украинский язык, русский язык, государственный язык, язык национальных меньшинств, региональный язык, Запорожский областной совет, Европейская хартия региональных языков или язык меньшинств.

Vinarchuk T.V., Turchenko F.G. European Charter for Regional or Minority Languages, or European Charter for Russian Language?

Authors of the article consider efforts of political interpretation of the current legislation of Ukraine and their consequences. Last years, language issues became especially burning in the Ukrainian society. Despite state interests of Ukraine and the state security, deputies of the Zaporozhye oblast council from "Party of Regions" made a decision "On Realization of Constitutional Guarantees on Free Use of the Russian Language in Zaporozhye oblast and on Assistance in Fulfilment of Obligations of Ukraine in Relation to Implementation of Norms of the European Charter for Regional or Minority Languages" in November 2010. This decision strongly violates the Ukrainian legislation and contradicts the main principles of the "European Charter for Regional or Minority Languages".

Key words: Ukrainian language, Russian language, state language, minority language, regional language, Zaporozhye oblast council, European Charter for Regional and Minority Languages.

УДК: 94.001.36

Ю. О. Каганов

ІСТОРИЧНА КОМПАРАТИВІСТИКА КРИЗЬ ПРИЗМУ ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНОГО ПОГЛЯДУ

У статті розкриваються філософські засади компаративного підходу, характеризуються його епістемологічні особливості. Акцентується увага на методологічному арсеналі історичної компаративістики, функціях та правилах її застосування у науковому аналізі. Наголошується на вагомості дотримання теоретико-методологічних вимог для коректності проведення порівнянь в історичних дослідженнях.

Ключові слова: історична компаративістика, компаративний підхід, методологія, епістемологія

Поняття «компаративістика» сьогодні певною мірою увійшло у лексикон науковців багатьох галузей знань. Інституційно й методологічно оформившись в юриспруденції, соціології, політології, лінгвістиці, філософії, для історичної науки ця методологічна стратегія залишається скоріше декларацією, ніж реальним втіленням у прикладні дослідження. За влучним висловом професора Каліфорнійського університету П. Болдіна, історики-компаративісти зазвичай знаходять найбільш вдячних читачів серед соціологів та політологів, ніж своїх безпосередніх колег [1, р.1].

Дослідження філософсько-методологічних засад історичної компаративістики є актуальною проблемою, що й досі залишається фактично невивченою. Потреба ж подібного аналізу впливає з необхідності створення теоретичного фундаменту для прикладних компаративних історичних досліджень (зрештою, як і для будь-якого конкретно-історичного дослідження, де імпліцитно присутній порівняльний підхід) і диктується завданнями самої вітчизняної історичної науки, що внаслідок процесів глобалізації та очевидної взаємозалежності людства виявляє потребу подолати національні кордони в історії, інтегрувати українську історію у світову.

Оскільки ми розглядаємо теорію компаративних історичних досліджень саме з метою відтворення цілісності історичного процесу, остільки ми приділяємо увагу філософським основам напрямку.

Методологічне поле історизму розташовується між двома доктринами: подієвості (історія – ланцюг необоротних та непередбачуваних подій) та процесуальності (історія – закономірний процес розвитку).

Протягом усього ХХ століття відбувалося протистояння цих двох основних доктрин. Доктрина подієвості веде до наративності як стратегії пізнання, тоді як слідування доктрині процесуальності призведе до декларативності наукового дискурсу.

Тобто, з одного боку, існує упевненість у тому, що “історично дійсність повинна досягатися в її індивідуальності та особливості”, що “історична наука і законовідкриваюча наука взаємно виключають одна одну”. Встановлюючи “фундаментальну різницю між теоретичними та історичними науками, К. Поппер, наприклад, стверджував, що нею є різниця між інтересом до універсальних законів та інтересом до конкретних фактів”, і для історії характерний інтерес скоріше до одиничних, конкретних подій, ніж до законів та узагальнень”.

З іншого боку – думка Ф. Броделя: “У бездонній темряві минулого діяв усе ж таки більш-менш послідовний свого роду фізичний закон”. Тому, як він писав, при всьому своєму зачаруванні містами Середземномор’я, вони схожі на інші та підкорені тим же закономірностям”. Редакційна стаття “Анналів” 1989 р. декларує, що все “особливо історичне” є еволюцією, “нерівномірною, необоротною, непередбачуваною та напередвизначеною?” [2, с.323].

Таким чином, обом цим доктринам компаративний підхід, власне кажучи, не притаманний. Перша доктрина припускає окказіональність історичного процесу і не залишає місця для глибоких порівнянь: ряди випадків непорівнянні. Друга – припускає загальність законів історії і робить глибокі порівняння зайвими: розходження нібито торкаються лише поверхневих проявів чогось принципово однорідного [3].

Історична компаративістика відкриває третій шлях історичного пізнання. Він передбачає взаємодоповненість процесуальності і подієвості (закономірного і безпрецедентного) як фундаментальну онтологічну характеристику історичної реальності.

У такому розумінні сучасна компаративістика як “третій шлях” історичного пізнання – це більше, ніж метод. Власне кажучи, це особлива стратегія наукового розуміння історії, що дозволяє уникати крайнощів ідіографічної наративності та номотетичної декларативності. У цьому відношенні вона протистоїть, з одного боку, нормативному універсалізму однієї історичної моделі (наприклад, європоцентризму), з іншого – сумарному емпіризму множини незвідних воедино національних (регіональних, етнічних) історій [2, с.324].

З позицій історичної компаративістики ступінь іноваційності (“межі особистого почину”, за А.Н. Веселовським), іншими словами, ступінь вірогідності історичних подій, унікальності історичної події обмежується процесуальною належністю даного моменту історії:

а) до певної традиції (прецеденти у минулому даної історичної спільності людей);

б) до певної стадії історичного процесу (прецеденти в історичних спільностях людей, що розвиваються паралельно).

Звідси випливає фундаментальна гносеологічна проблема історичної компаративістики – проблема єдності і різноманіття людства. Компаративістика передбачає розгляд всякого історично значущого факту у всесвітньо-історичному контексті. Такий підхід зміщується у бік глобалізації [4, с.7].

Крім такого загальнофілософського розуміння історичної компаративістики корисно розглянути її філософські підвалини на мікрорівні, тобто дослідити її безвідносно до конкретної сфери застосування (тобто абстрагуватися від частковостей, зумовлених специфікою конкретних галузей знання, у нашому випадку – історичної).

Загальновідомо, що в основі історичної компаративістики, лежить порівняння, що пронизує весь процес пізнання від його нижчих форм до найвищих [5, с.8-9]. Тому спробуємо розглянути порівняння з філософських позицій та залученням теорії пізнання.

Сам термін “теорія пізнання” з’являється у ХІХ ст., коли його вводять у філософію послідовники І. Канта для того, щоб закріпити за філософією роль теорії, що аналізує підстави науково-пізнавальної діяльності, а разом з нею (наукою) і усіх інших галузей людського життя. Смісловим еквівалентом “теорії пізнання” в англійській літературі став термін “епістемологія”, у французькій, італійській та іспанській – “гносеологія” [6].

Як зазначав О.С. Лаппо-Данилевський, “не можна не визнати тісного зв’язку між теорією пізнання і методологією науки: лише з гносеологічної точки зору можна конструювати цілісне вчення, яке принципово би встановило б, у чому саме полягає завдання...” [7, с.3].

Філософський словник дає таке визначення порівняння: це пізнавальна операція, за допомогою якої на підставі певної фіксованої ознаки – підстави порівняння – встановлюється тотожність (рівність) чи відмінність об’єктів (речей, властивостей та ін.) шляхом їх попарного співставлення.

У найбільш загальному і абстрактному вигляді порівняння може бути визначене як “процес відображення у людській свідомості реальних відношень тотожності і відмінностей, що існують між предметами і явищами оточуючого світу [5, с.11].

Порівняння, як і будь-яка інша категорія, виступає у пізнанні, по-перше, як форма відбиття найбільш загальних властивостей і відношень об’єктивної дійсності і, по-друге, як засіб пізнання тих самих властивостей і відношень. Незважаючи на відносність такого розподілу, він все ж таки правомірний, оскільки

тільки як засіб пізнання порівняння використовується у логічних операціях, і в цій своїй якості воно стає предметом логіко-гносеологічного аналізу.

Засоби пізнання не можна досліджувати у відриві від процесу пізнання, оскільки вони якраз і складають його іманентний зміст. Дослідження пізнання, – писав Гегель, – можливо тільки у процесі пізнання і розглядати так званий інструмент знання – значить не що інше, як пізнавати його [5, с.8].

Першою об'єктивною передумовою порівняння як процесу є існування реальних речей і явищ, що знаходяться у взаємозв'язку, взаємозалежності, взаємозумовленості і взаємодії.

Другою, не менш важливою передумовою порівняння є наявність самих відношень, які так само об'єктивні, як і речі, між якими виникають. Всяке відношення передбачає принаймні два матеріальних об'єкта і форму зв'язку між ними. Відношення не має тієї відносної самостійності, яку мають члени відношення, оскільки поза останніми воно не може існувати, тоді як його члени існують незалежно від цього конкретного відношення.

Відношення речей можуть виникнути тільки через їх властивості, які до моменту відношення існують лише потенційно. Передумовою будь-якого відношення між речами є, таким чином, наявність у них відповідних властивостей. Отже, щоб виявити властивості речі та пізнати їх, необхідно привести цю річ у відповідність до іншої речі, яка має відповідну властивість. Це необхідна передумова будь-якого пізнавального акту [5, с.16].

Найбільш загальними відношеннями, що передусім виявляються у пізнавальних актах через порівняння, є відношення тотожності (подібності) і відмінності.

У філософії під тотожністю розуміється категорія, що виражає "рівність, однаковість предмета, явища з самим собою або рівність декількох предметів". Тотожність речі собі самій є однак недостатньою. Говорячи, наприклад, "море є море", "дуб є дуб", ми ж нічого не говоримо. Тому тотожність з собою вже з самого початку потребує доповнення відмінністю від усього іншого.

Подібність може бути частковою, коли ми розглядаємо предмети як однакові в окремих властивостях, або загальною, коли предмети розглядаються як однакові по всій сукупності основних властивостей.

У випадку часткової подібності абстракція ототожнення предметів відбувається на підставі того, що вони є носіями спільної якості, отже тотожність їх є якісною. Різниця же їх всередині часткової подібності є кількісною, оскільки предмети можуть володіти певними якостями у різній мірі.

У випадку загальної подібності і тотожність, і відмінність предметів є якісними. Наприклад, залізо і алюміній тотожні як метали, але різняться між собою якісно, наприклад, за кольором.

Під елементарним порівнянням ми розуміємо порівняння одного об'єкта з будь-яким іншим об'єктом за якоюсь однією властивістю. При цьому відношення, в якому перебувають об'єкти у процесі порівняння, ми називаємо компаративним відношенням [5, с.33].

Слід зазначити, що порівнянню піддаються не самі об'єкти як такі в їх якісній цілісності, а об'єкти як системи аналітичним шляхом розчленованих властивостей і відношень.

В якості порівнюваних об'єктів можуть виступати одиничні речі і явища, їх сукупності (класи), загальні поняття, а також один й той самий об'єкт у різних просторових положеннях і часових станах.

Ту властивість (або сукупність властивостей), завдяки якій два різнорідних предмета можуть утворювати компаративне відношення, тобто завдяки якому вони стають порівнюваними, називають підставою порівняння.

Підставою порівняння повинно бути дещо спільне, що містить у своєму об'ємі обидва порівнюваних об'єкти. Для позначення підстави порівняння іноді використовується латинський термін *tertium comparationis* – третє порівняння. Ця третя властивість зводить різнорідні об'єкти до єдності, у результаті чого вони виявляються тотожними.

Ефективне застосування історичної компаративістики повинно бути обмежене рамками дійсно порівнюваних одиниць. Умовою порівняння є наявність певної спільної бази, однорідності порівнюваних явищ. Самі ж ці явища повинні входити, за словами Т. Шидера, в деякі комплекси, до яких можуть бути віднесені соціальні структури, епохи, держави, нації [8, с.166].

За словами Ю. Кокка і Г.-Г. Гаупта, «ми не можемо порівняти яблука й апельсини, якщо ми хочемо зрозуміти переваги або недоліки різних видів яблук. Але ми можемо й повинні порівняти яблука й апельсини, якщо наш намір полягає в тому, щоб вивчити фрукти» [9, р.27].

Методологія історичної компаративістики є багаторівневою. Вона використовує весь методологічний арсенал сучасної історичної науки. Тому методологія історичної компаративістики не може бути обмеженою використанням виключно порівняльно-історичного методу. Разом з тим, останній є провідним, домінуючим у компаративній історії. Отже, можна говорити про те, що історична компаративістика заснована на свідомому, теоретично і методично виваженому застосуванні порівняльно-історичного методу як основного наукового методу дослідження.

Під порівняльно-історичним методом розуміється науковий метод, за допомогою якого шляхом порівняння виявляється спільне і особливе в історичних явищах, досягається пізнання різноманітних історичних ступенів розвитку одного й того ж явища, або двох різних явищ, які співіснують [10, с.623].

Крім того, при проведенні компаративних історичних досліджень використовуються інші методи, зокрема: історико-типологічний (за допомогою якого пояснюється схожість генетично не пов'язаних між собою явищ суспільного розвитку однаковими умовами суспільного розвитку), історико-генетичний (за

допомогою якого розглядаються схожі явища як результат їхнього споріднення за походження, а подальші (наступні) розходження – як наслідок історичних умов їх подальшого розвитку) [11, с.20], синхронний, що передбачає вивчення різних подій і явищ, що відбуваються у різних місцях (країнах, регіонах) одночасно; метод періодизації (діахронний), за допомогою якого виокремлюються якісні зміни у ході розвитку явища, що вивчається, розкривається форма і зміст явища на певних історичних етапах [12, с.58].

Компаративістську модель складають також загальнонаукові принципи (прийоми) пізнання: порівняння, співставлення, аналогія, паралелізм, інтерпретація [13, с.115].

Зупинимося більш детально на аналогії, що є логічною основою порівняльно-історичного методу у тому випадку, коли встановлюється подібність сутностей. Аналогія – загальнонауковий принцип пізнання, який полягає у тому, що на основі подібностей одних ознак порівнюваних об'єктів робиться висновок про подібність інших.

Місце аналогії у процесі пізнання визначається її логічною природою як умовиводу від одиничного до одиничного. Природно, що у практиці наукового мислення завжди доводиться спиратися на раніше добуті наукові положення і закони. Оскільки у науковому мисленні і практичній діяльності при з'ясуванні причин чи властивостей одиничних предметів і подій ми вимушені звертатися не тільки до законів і наукових узагальнень, але і до знань про схожі одиничні явища, коли відповідні узагальнення ще не отримані, остільки і виникає необхідність звернення до такої форми висновку як аналогія. При цьому чим меншим запасом знань володіє людина, тим частіше вона судить про нові явища за аналогією з раніше зустрітими одиничними явищами.

Це положення наочно демонструє аналіз мислення народів, що історично затрималися у своєму розвитку (індіанці, деякі африканські племена та ін.). При недостатньо розвинутому мисленні людина доволі часто вдавалася до аналогії при поясненні окремих подій, а також при пошуку виходу зі скрутного положення.

Так, за свідченнями дослідників, у Південній Африці серед бушменів спостерігалися випадки, коли мисливці не хочуть користуватися стрілою, яка хоча б одного разу не потрапила у ціль. Стріли ж, що потрапили в ціль, набувають подвійної ціни. При цьому бушмени, незважаючи на труднощі виготовлення стріл, вирішують робити нові, аніж користуватися старими, що не зарекомендували себе на дії. І все це тому, що від вдало використаної зброї за аналогією очікують такого самого успіху і в нових умовах, а “невдала” поведе себе так само, як і в попередні рази.

Північноамериканський індіанець, бажаючи вбити ведмедя, попередньо з близької відстані кидає спис у зображення цього звіра. Причому робиться це не з метою тренування, а саме як попередній акт, який повинен повторитися і у випадку справжнього полювання.

Наведені приклади повір'їв являють собою з логічної точки зору уподібнення одних явищ чи вчинків – іншим, виявлення схожого у речах і перенесення на цій підставі ознак одних явищ на інші. Аналогія – одна з перших форм висновку, що широко використовувався на ранніх стадіях розвитку людського мислення, а також часта форма висновку у міркуваннях дитини, мислення якої у своєму розвитку в принципі повторює у стислій формі історію розвитку людського мислення в цілому [14, с.28].

З розвитком людського мислення значення аналогії не зменшується. Важлива роль аналогії і в науці, зокрема, в історичному дослідженні. Слід наголосити, що науково обґрунтовані результати при користуванні аналогією в історичному дослідженні можуть бути отримані лише при суворому дотриманні методологічних вимог, зокрема врахування конкретно-історичних умов та принципу історизму [14, с.29].

При цьому коло відомих ознак об'єкта (явища), з яким відбувається порівняння, повинно бути ширшим, ніж у досліджуваного об'єкта. Так, відомий історик І.Д. Ковальченко наводить такий приклад: при розгляді об'єктивної суті поглядів декабристів і західноєвропейських просвітників висновок про ранньобуржуазний характер поглядів декабристів виносить на тій підставі, що подібний характер ідеології західноєвропейського просвітизму вже встановлений [15, с.187].

Однією з методологічних проблем історичної компаративістики є опозиція двох філософських підходів: номотетичного (що типизує) та ідіографічного (що індивідуалізує), які оформились з кінця XIX ст. [16, с.55].

З точки зору порівняльно-історичного дослідження перший спрямований на виявлення загального, повторюваного, а ідіографічний – на виявлення різниць. У рамках цих підходів існують відмінності пізнавальної спрямованості історичної компаративістики – орієнтація переважно на пошук подібностей або різниць досліджуваних феноменів. На думку М.Ф. Румянцевої, хибною є поширена точка зору, що завданням компаративного дослідження повинно бути виключно виявлення рис схожості, тотожності порівнюваних об'єктів, а якщо об'єкти виявляють суттєву кількість відмінностей, то використовується штамп “ці явища непорівнювані” (при цьому забуваючи, що таке твердження – вже результат проведеного порівняння) [16, с.198-199].

Констатація “спільного”, за образним висловом російського історика В. Булдакова, нагадує міркування убогих про те, що і вони “не ликом шиті” [17]. Історична компаративістика має орієнтуватися у більшій мірі на виявлення відмінностей, аніж спільних рис, тоді вона сприятиме пошуку резервів розвитку.

Німецький дослідник Ю. Кокка у книзі “Історія і порівняння” наголошує на тому, що вивчення рис схожості та аналогій (method of agreement) з більшим успіхом використовується в політології і соціології, порівняльний метод в яких – лише засіб для узагальнення на підставі виявлених рис подібності різних явищ. Тоді як вивчення контрастів та відмінностей (method of difference, як називає його автор, посилаючись на

Дж. Ст. Мілля) більш придатний якраз для порівняльно-історичного аналізу, оскільки мета історії – вивчення індивідуальних особливостей явищ, різниць між ними [18, с. 9-45].

Як стверджує автор, порівняльно-історичний аналіз, орієнтований на вивчення рис подібності, може стати основою побудови різних типологій. Приклад тому – роботи А. Гершенкрона, в яких розглядається своєрідність шляху Німеччини до модернізації в історико-порівняльному розрізі, Б. Мура – про різні шляхи Англії, США, Франції, Японії і Китаю, досліджуваних під кутом зору виникнення диктатури і демократії, робота М. Гроха про національні рухи в Північній, Центральній і Східній Європі. У той же час побудова типологій містить у собі небезпеку і часто веде до спрощень. Історичні процеси починають сприйматися як певні типи, виникає тенденція розглядати їх як “норму”, “модель” – наприклад, англійську індустріалізацію – як класичну модель всякої індустріалізації взагалі, англосаксонську демократію як зразок демократії взагалі і т.д. У результаті один з об’єктів порівняння перетворюється в абстрактне поняття, а всі інші порівнюються з ним. Ю. Кокка, з одного боку, виступає проти такого роду генералізацій, з іншого боку, вважає, що без глобальних понять неможливо будувати історичні гіпотези [18, с.9-45].

У науці існує синхронний і діахронний принцип дослідження залежно від того, як розташовуються об’єкти: є вони одночасними (горизонтальна площина) або знаходяться у часовій послідовності (вертикальна площина). Разом з тим, Е.С. Маркарян вказував на можливість поєднання цих принципів. При компаративному дослідженні в історії у вертикальному ряду можуть розташовуватися об’єкти, що одночасно існують у просторі, і навпаки, у горизонтальний ряд можуть бути зведені об’єкти, які знаходяться у часовій послідовності один до одного. Як приклад, автор наводить такі зразки: порівняльний аналіз суспільств Західної Європи і американського континенту у період завоювання останнього передбачає зведення цих об’єктів у вертикальний ряд, незважаючи на одночасність їх існування, оскільки вони знаходились на різних етапах історичного розвитку і, відповідно, мали різні соціальні структури. Порівняння ж суспільств перуанських інків і стародавніх єгиптян вимагає поміщення їх у горизонтальний ряд, незважаючи на часову різницю між ними [11, с.25].

До методологічних проблем історичної компаративістики треба віднести також питання співвідношення про побутове та наукове порівняння, що має прикладне значення для коректності проведення прикладних наукових компаративних історичних досліджень.

У своєму повсякденному житті усі ми так чи інакше порівнюємо одне з одним речі та явища, дії людей та наші уявлення про них. Здійснення порівнянь виявляється свого роду природною властивістю людини, допомагає їй орієнтуватися у світі.

На побутовому рівні порівняння робляться найчастіше механічно, за допомогою психіки. Порівняння є основною функцією мислення – порівнюючи об’єкти та інтерпретуючи результат, людина здійснює судження.

У такому разі “стандартом порівняння” є звичайне слово. Ми можемо порівнювати одного правителя з іншим, тому що у нас є відповідне слово (наприклад: цар, президент, начальник тощо), його смисл (правила називання даним словом) і значення (усе, що може бути названо даним словом). Абстрактне мислення дозволяє перейти до більш виразних і зручних зразків порівнянь – понять.

Наукове ж знання оперує особливими інструментами порівняння – ідеальний тип, модель, зразок-шаблон, типологія (класифікація, таксономія), матриці істинності тощо. При цьому для наукового знання характерні проблематизація порівняння, постійне повернення до питання про еквівалентну міру й ефективні критерії, тобто високий ступінь критичної рефлексії [19, с.163-164].

Виходячи з цього, підкреслимо, що, говорячи про історичну компаративістику, маємо на увазі не функцію порівняння у пізнавальній діяльності взагалі, а відносно самостійний, систематично організований спосіб дослідження, при якому порівняння слугують для досягнення специфічних цілей пізнання [11, с.19].

Аналіз численних і різноманітних фактів порівняння, що мають місце в науковому пізнанні, дозволяє встановити, що воно здійснює низку пізнавальних функцій. Основними з них є наступні:

- за допомогою порівняння досягається пізнання одиничного, особливого і загального;
- завдяки ньому пізнається мінливість речей і явищ;
- воно слугує пізнанню причин явищ;
- за допомогою його відбувається класифікація і систематизація предметів і явищ;
- за його участі здійснюється опосередковане пізнання об’єктивної дійсності шляхом умовиводів;
- воно буває одним з необхідних засобів доведення [20, с.45].

Німецькі історики Ю. Кокка і Г. Гаупт виділяють чотири основні функції порівняння і побудованого на їх базі компаративного підходу в історії: евристичну, описову, аналітичну і парадигматичну [21, р.39-44].

Оскільки порівняння дозволяє виявити ті проблеми та питання, які неможливо було б виявити без компаративного аналізу, можна говорити, що в цьому сенсі історична компаративістика виконує евристичну функцію. Так, М. Блок у своїй статті про пізньосередньовічні огорожені, спираючись на дослідження цього феномену в Англії, шляхом порівняння виявив існування подібних явищ і в Провансі XV-XVII ст. У результаті виявилось, що в аграрних суспільствах по обидва сторони Ла-Манша розвивалися схожі процеси.

Описова функція порівняння полягає у тому, що воно дозволяє виявити специфіку окремих явищ. Так, особливості розвитку того чи іншого суспільного феномену пізнаються лише у порівнянні з такими самими явищами різних суспільств. Прикладом такого порівняння може слугувати дослідження німецькими істориками проблем специфічного шляху Німеччини до індустріалізації [22, с.304].

Аналітична функція порівняння незамінна при поясненні певних історичних ситуацій. З одного боку, за допомогою порівняльного підходу можна виявити індивідуальні особливості того чи іншого історичного феномену, просторово-часовий контекст його існування. З іншого боку, за допомогою порівняння можна виключити деякі псевдопояснення. Проілюструємо цю думку прикладом зі статті М. Блока, який зазначав, що в епоху пізнього середньовіччя відбувалося посилення гніту сеньйорій (підвищення податей, позбавлення землеробів їх володінь та ін.) у більшості регіонів Європи. Схожі процеси відбувалися повсюдно одночасно, і істотних розходжень між ними не було, але спроба пояснити їх, виходячи з локальних особливостей окремих регіонів, як показав М. Блок, може привести лише до хибних висновків. Скоріше слід шукати загальноєвропейські моделі пояснення, і тоді ми виявимо таке явище, як занепад земельної ренти. Так порівняння виявляється побічним експериментом, своєрідною перевіркою гіпотези [23, с.65-93].

За допомогою порівняння можна створювати певні історичні моделі, реконструювати типологію розвитку суспільства. У цьому полягає його парадигматична функція. Порівняння в цьому випадку загострює здатність історика бачити в моделі, що цікавить, один з варіантів розвитку. В результаті власний предмет дослідження, наприклад, національна історія, втрачає автономність і починає розглядатися лише як один з можливих шляхів розвитку. Оскільки тенденція віддавати перевагу локальній і регіональній історії дотепер існує у національних історіографіях, то порівняння допомагає переборювати європо- чи націоцентризм.

Отже, основною функцією порівняння є не тільки (і не стільки) встановлення подібності і відмінностей між порівнюваними об'єктами. Головне у порівнянні полягає не у встановленні відношень, а в їх пізнанні. Одна справа – розрізнити порівнювані об'єкти, і зовсім інше – на цій базі пізнавати їх. Під цим ми розуміємо узагальнення, виявлення історичної послідовності, глибинних тенденцій, передумов і наслідків, побудову типології соціальних процесів і явищ тощо.

Різниця між встановленням відношень та їх пізнанням полягає у тому, що якщо встановлення відношень відбувається при безпосередньому сприйнятті об'єктів (процесів, явищ), то їх пізнання передбачає активну розумову діяльність. У висновку з порівняння дається нове знання, яке ми не мали до акта порівняння. Висновок з порівняння, крім відношення подібності або відмінності, містить вираження відносної величини або ступеня інтенсивності певної властивості одного об'єкта відносно іншого.

Таким чином, пізнавальна цінність порівняння полягає не тільки і не стільки у встановленні відношення подібності і відмінності між порівнюваними об'єктами, скільки в характеристиці одного з порівнюваних об'єктів відносно іншого. Тільки завдяки цій обставині порівняння з властивості психіки ототожнювати і розрізнити зовнішні предмети перетворюється в логічний засіб пізнання, який має евристичне значення.

Ю. Кокка і Г.-Г. Гаупт, розглядаючи методологічні аспекти історичної компаративістики, звертають увагу на те, що завдання порівняльно-історичного дослідження полягає передусім у пошуку різниць та подібностей між двома або декількома феноменами, і аж ніяк не в описі одного в історичному контексті іншого. Іншими словами, компаративний аналіз в ніякому разі не слід змішувати з вивченням міжкультурних контактів, економічних та політичних зв'язків, впливів та взаємодії. У подібних роботах, присвячених вивченню зв'язків і трансляції культурних моделей, порівняння присутнє лише побічно, тоді як в компаративістиці воно є головною методикою з метою дослідження [21, р.41].

Розглянувши функції компаративного аналізу, звернемося до його основних правил, що дозволяють коректно проводити порівняння в історичних дослідженнях.

Передусім порівнювати можна тільки відмінне, але це відмінне повинно містити у собі дещо таке, що дозволяє між порівнюваними об'єктами здійснювати абстракцію ототожнення.

Правило компаративного підходу полягає також у тому, що порівнювати явища і процеси треба спочатку за найбільш суттєвими ознаками, потім за суттєвими, і потім вже за найменш суттєвими.

Російський правознавець Ю. Тихомиров пропонує наступні вимоги і правила до проведення компаративного аналізу, які в цілому, на нашу думку, можуть бути екстрапольовані на історичну науку:

- правильний вибір об'єктів і коректна постановка цілей;
- правильне визначення ознак порівнюваних явищ;
- виявлення ступеня подібності і розходжень явищ і процесів;
- розробка і застосування критеріїв оцінки подібності, відмінностей і непорівнянності правових явищ;
- визначення результатів компаративного аналізу і можливостей їхнього використання [24, с.54].

Коректність порівнянь, а з ним і науковість історичної компаративістики, можна забезпечити, окрім іншого, за умови аналізу структури елементарного акта порівняння.

Більш детально зупинимося на останньому, використовуючи при цьому схему Н. Карташова:

У структурі порівняльного акта можна виділити наступні елементи:

- об'єкт, який піддається порівнянню;
- об'єкт, з яким порівнюють перший об'єкт;
- підстава порівняння – властивість, за якою порівнюють об'єкти;
- висновок з порівняння [25].

Ці елементи у сукупності являють собою загальну схему, яка є вихідною для аналізу структури порівняння.

Російський науковець Ю. Троїцький звертає увагу на потребу при здійсненні компаративних досліджень дотримуватися такої методологічної умови, як попереднє складання тезауруса понять і визначень, що

застосовуються у дослідженні [26, с.27]. Ця обставина обумовлюється фактом многозначності дефініцій, що використовуються при компаративному аналізі історичних феноменів.

В якості порівнюваних об'єктів можуть виступати одиничні процеси та явища, їх сукупності, а також одні й ті ж об'єкти в різних просторових і часових положеннях.

Перший член відношення грає у порівнянні активну роль, оскільки він включає у себе прагнення до вираження своєї властивості.

Виникає питання про виправданість вибору об'єкта порівняння. Вибір об'єктів порівняння являє собою одну з найважливіших проблем порівняльного дослідження. Справді, порівняння космічних програм СРСР і США першої половини 60-х рр. свідчить про радянську перевагу, але порівняння структури споживання того ж періоду виявиться на користь США. Подібного роду порівняння повинні були довести перевагу того чи іншого суспільного ладу. Свого часу вони породили жартівний діалог: "Наскільки Росія відстає від Японії". – "Назавжди" [27, с.267].

Сам вибір об'єктів для порівняння передбачає попереднє порівняння, оскільки необхідною передумовою порівняння є порівняність об'єктів. Це означає, що серед багатьох об'єктів необхідно взяти ті, які порівнюювані. Такий вибір ми не можемо зробити без попереднього порівняння. Щоб довести, що даний об'єкт для порівняння не придатний, ми повинні вказати ті ознаки, які відрізняють його від об'єктів, придатних, на нашу думку, для порівняння, а це значить, що ми вже порівнюємо.

На думку Ю. Троїцького, попередній відбір артефактів для порівняння неминуче пов'язаний з формулюванням гіпотези, наприклад у формі умовного способу (рос. мовою – сослагательного наклонения) [26, с.26].

Попереднє порівняння об'єктів – це їх співставлення, тобто попередній аналіз наявної інформації та ретельно відібраних даних про різні об'єкти з метою підготовки цих матеріалів для порівняння. Метою співставлення є не вироблення остаточних висновків, а лише визначення доцільності порівняння. Порівняння йде безпосередньо за співставленням.

Підстава порівняння – це та властивість (або сукупність властивостей), завдяки якій вони стають порівнюваними. Підставою порівняння повинно бути дещо спільне, що включає в своєму об'ємі обидва порівнюваних об'єкта або властиві їм обом ознаки. Для позначення підстави порівняння іноді використовується латинський термін *tertium comparationis* – третє порівняння. Це "третє порівняння" зводить різні об'єкти до єдності, у результаті чого вони стають тотожними.

Підстава порівняння виражає міру порівнюваних об'єктів. При його відсутності процес порівняння і отримання в результаті позитивного знання буде неможливим, оскільки суто зовнішнє розрізнення (зовнішнє порівняння) об'єктів дає лише негативне знання.

Доволі складне і відповідальне завдання методологічного і методичного характеру являє оцінка суттєвості відмінностей у порівняльних дослідженнях. Питання про визначення поняття менш суттєвого і більш суттєвого дуже складне. До того ж термін "суттєвий" не має однозначного використання в науці і теорії пізнання. Чим більш складним є об'єкт, тим вимога розкриття основних, головних, суттєвих властивостей набуває усе більшого значення.

З методологічної точки зору воно полягає у змістовному осмисленні та інтерпретації "міри" відмінностей досліджуваних якісних процесів. Адаже категорія міри належить до якісно-кількісної визначеності явищ. В історичних роботах можна часто зустріти вислови: "більш ніж на стільки-то відсотків", "однак лише стільки-то відсотків". Слова "лише" і "однак" вказують на позицію дослідника. Вони дають зрозуміти, що в першому випадку мають місце негативні явища, а в другому – позитивні. Між тим слід навести переконливі докази для оцінки. В одному випадку різниця у 2-3% (якщо вони статистично значущі) може бути суттєвою, а в іншому – 20% розходжень ще не свідчать про суттєвість зрушення. Оцінка суттєвості відмінностей залежить передусім від змісту досліджуваних процесів та явищ, їх "власної", внутрішньої динаміки, від міри стійкості та мінливості даного процесу та явища.

Суттєвість відмінностей залежить також від соціальної значущості досліджуваного явища. Чим більше значить даний процес, тим суттєвішими будуть навіть найменші зміни та відмінності. З формально-статистичної точки зору суттєвість відмінностей у фактичних даних прямо залежить від чисельності порівнюваної вибірки.

Важливим є контекст порівняльного акта. Так, змінна X може функціонувати дуже по-різному в країнах А і В, залежно від контексту. В країні А вона може мати основне значення, тоді як у країні В лише несуттєве [28, р.63].

Порівняння може бути повним і неповним. При повному порівнянні здійснюються обидві операції (отождошення і розрізнення). При неповному – тільки операція отождошення.

Отже, аналіз філософських засад історичної компаративістики дозволяє розглядати її на макро- і мікрорівні. З філософських позицій макропідходу історична компаративістика трактується як особлива стратегія наукового розуміння історії, що дозволяє уникати крайнощів безпрецедентного і закономірного. Головною філософською підвалиною компаративного підходу при цьому є фундаментальна гносеологічна проблема – єдності і різноманіття людства.

З позицій теорії пізнання історична компаративістика розглядається на мікрорівні – рівні порівняння. Останнє, як і будь-яка інша категорія, виступає у пізнанні у двох площинах: як форма відбиття найбільш

загальних властивостей і відношень об'єктивної дійсності і як засіб пізнання тих самих властивостей і відношень.

Можна констатувати, що історична компаративістика використовує у своєму арсеналі цілий комплекс загальнонаукових прийомів та методів, серед яких порівняльно-історичний метод є провідним, однак не єдиним. Розгляд співвідношення номотетичного та ідіографічного підходів доводить, що історична компаративістика має орієнтуватися у більшій мірі на виявлення відмінностей, аніж спільних рис, тоді вона сприятиме пошуку резервів розвитку. Ця та інша здатність історичної компаративістики забезпечується здійсненням останньою низки функцій, серед яких основними є евристична, описова, аналітична, парадигматична.

У жодній галузі знань розробка теорії за своїми кінцевими завданнями не є самоціллю. Побудована шляхом абстрагування від безпосередніх фактів науки, теорія на певному етапі знову повинна повертатися до фактів. Тому й подальша розробка теоретичних засад історичної компаративістики має сприяти її правильному застосуванню у прикладних дослідженнях. Це може зробити важливий внесок у виявлення закономірностей суспільного процесу, що сприятиме зростанню вагомості історії як науки.

Джерела та література

1. Baldwin P. Comparing and generalizing: why all history is comparative, yet no history is sociology / Peter Baldwin // Comparison and history. Europe in Cross-National perspective / Ed. by Deborah Cohen, Maura O'Conner. — N.Y.; L. : Routledge, 2004. — P. 1-22.
2. Тюпа В.И. Компаративизм как научная стратегия / В.И. Тюпа // Источниковедческая компаративистика и историческое построение: Тезисы докладов и сообщений XV научной конференции. Москва, 30 января – 1 февраля 2003 г. / Отв. ред. В.А. Муравьев. — М.: РГГУ, 2003.
3. Тюпа В.И. Ментальне кризисы культуры в компаративном рассмотрении // Архів автора.
4. Тюпа В.И. Историческая реальность и проблемы современной компаративистики / В.И. Тюпа. — М.: РГГУ, 2002. — 76 с.
5. Бартон В.И. Сравнение как средство познания / В.И. Бартон. — Минск : Изд-во БГУ, 1978. — 127 с.
6. Бряник Н.В. Введение в современную теорию познания / Н.В. Бряник. — М.: Академический Проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2003. — 288 с.
7. Лаппо-Данилевский А.С. Методология истории / А.С. Лаппо-Данилевский. — Пг.: Российск. Госуд. Академ. типогр., 1923. — Вып. 1. — 278 с.
8. Шидер Т. Возможности и границы сравнительных методов в исторических науках // Философия и методология истории / Под ред. И.С. Кона. — М.: Прогресс, 1977. — С. 143–167.
9. Haupt H.-G. Comparative history: methods, aims, problems / Heinz-Gerhard Haupt, Jürgen Kocka // Comparison and History. Europe in Cross-National perspective / Ed. by Deborah Cohen, Maura O'Conner. — N.Y.; L. : Routledge, 2004. — P. 23–39.
10. Философский энциклопедический словарь. — М.: Сов. энциклопедия, 1989. — 815 с.
11. Маркарян Э.С. Об основных принципах сравнительного изучения истории / Э.С. Маркарян // Вопросы истории. — 1966. — № 7. — С. 18–31.
12. Санцевич А.В. Методика исторического исследования / А.В. Санцевич. — К.: Наукова думка, 1990. — 210 с.
13. Тихомиров О.Д. Юридичні компаративістські дослідження: деякі проблеми теорії та методології / О.Д. Тихомиров // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. — 1998. — № 1. — С. 46–53.
14. Старченко А.А. Роль аналогии в познании / А.А. Старченко. — М.: Высшая школа, 1961. — 52 с.
15. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования / И.Д. Ковальченко. — М.: Наука, 2003. — 485 с.
16. Румянцева М.Ф. Теория истории. Учебное пособие / М.Ф. Румянцева. — М.: Аспект Пресс, 2002. — 320 с.
17. Булдаков В. Социальная история России: лечение новыми иллюзиями? / В. Булдаков [Электронный ресурс]. URL <http://bmironov.spb.ru/book.php?mn=6&lm=2&lc=bookr10>
18. Haupt, Heinz-Gerhard, Kocka, Jürgen. Historischer Vergleich. Methoden, Aufgaben, Probleme. Eine Einführung // Geschichte und Vergleich. Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung. — Frankfurt am Main; New York : Campus, 1996. — S. 9-45.
19. Ильин М.В. Сравнительная политология: научная компаративистика в системе политического знания / М.В. Ильин // Полис. — 2001. — № 4. — С. 162–175.
20. Масленников М.М. Методологическое значение сравнения в научном познании / М.М. Масленников. — Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1968. — 58 с.
21. Kocka Jürgen. Comparison and Beyond / Jürgen Kocka // History and Theory. — 2003. — Vol. 42. — No. 1. — P. 39–44.
22. Лучицкая С.И. Сравнительно-исторические исследования в немецкой историографии: проблемы и достижения / С.И. Лучицкая // Сравнительная история: методы, задачи, перспективы: Сб. статей / Отв. ред. М.Ю. Парамонова. — М.: ИВИ РАН, 2003. — С. 302–318.
23. Блок М. К сравнительной истории европейских обществ // Одиссей. — 2001. — № 3. — С. 65-93.
24. Тихомиров Ю.А. Курс сравнительного правоведения / Ю.А. Тихомиров. — М.: Норма, 1996. — 436 с.
25. Карташов Н.С. Сравнительное библиотекосведение / Н.С. Карташов. — М.: Изд-во МГУКИ, ИПО Профиздат, 2000. — 336 с.
26. Троицкий Ю. Историческая компаративистика: эпистемология и дискурс / Юрий Троицкий // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории / Российская Академия Наук. Институт Всеобщей истории. Центр интеллектуальной истории. — М.: Красанд, 2010. — Вып. 30. — С. 26–32.

27. Шубин А.В. Координаты истории (к вопросу о методологии сравнительных исторических исследований) // Европейские сравнительно-исторические исследования. – М.: ИВИ РАН, 2002. – С. 267-291.
28. Cohen D. Comparative history: buyer beware / Deborah Cohen // Comparison and history. Europe in Cross-National perspective / Ed. by Deborah Cohen, Maura O'Conner. – N.Y.; L. : Routledge, 2004. — P. 57–69.

Каганов Ю. О. Историческая компаративистика через призму философско-методологического взгляда

В статье раскрываются философские основы компаративного подхода, характеризуются его эпистемологические особенности. Акцентируется внимание на методологическом арсенале исторической компаративистики, функциях и правилах ее применения в научном анализе. Делается акцент на весомости соблюдения теоретико-методологических требований для корректности проведения сравнений в исторических исследованиях.

Ключевые слова: историческая компаративистика, компаративный подход, методология, эпистемология

Kaganov Yu. O. Historical comparativistics through the lens of philosophical and methodological point of view

The article describes philosophical principles of comparative approach and analyses its' epistemological peculiarities. Our attention is drawn to methodological tools of historical comparativistics, functions and rules on its' use in scientific analysis. The author stresses the idea that it's important to meet theoretical and methodological requirements to make correct comparisons in historical researches.

Key words: historical comparativistics, comparative approach, methodology, epistemology

УДК: 327(477+47)

С. О. Шергін

ТРАНСФОРМАЦІЯ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИН

Статтю присвячено аналізу трансформації геополітичної ідентифікації України у контексті розвитку українсько-російських відносин. Особливу увагу приділено проблемі впливу глобалізаційних процесів на характер змін геополітичної ідентичності України в XXI ст.

Ключові слова: геополітична ідентифікація, геополітична ідентичність, трансформація, глобалізація, двосторонні відносини.

Глобальні трансформації створюють нові соціально-економічні обставини та геополітичні умови для функціонування суб'єктів світової політики і таким чином формують міжнародний порядок XXI ст. Даний процес характеризується розширенням міжнародного середовища за рахунок появи нових суб'єктів і ускладненням структури міжнародної системи внаслідок зміни та перерозподілу їх ролевих функцій. Постбіполярний світ, в якому з'являються нові центри сили та впливу, які Америка вже не здатна контролювати, за словами редактора «Newsweek» Ф. Закарія, стає дедалі більш «постамериканським» [1].

Можна гіпотетично припустити, що перебудова глобальних силових векторів створить ситуацію, коли деякі країни світового центру та світової периферії будуть здатні помінятися місцями. Це припущення стосується насамперед тих країн, які мають можливість виправити асиметрію у своїх відносинах з так званими «центральними» державами. Мета даної статті полягає в тому, щоб визначити наскільки дана ситуація гіпотетично стосується українсько-російських відносин, які, незважаючи на їх переважно регіональний вимір і асиметричний характер, також піддаються впливу геополітичних перетворень глобального масштабу.

Після розпаду СРСР і утворення СНД українсько-російські відносини стали центральним елементом у системі міждержавних відносин на пострадянському геополітичному просторі. Розташована в межах так званого східноєвропейського хартленду, маючи при цьому значні географічні параметри, доволі потужний економічний і ресурсний потенціал, Україна є діючим регіональним актором, який справляє відчутний вплив на загальноєвропейський процес. Для Росії дана обставина має особливе значення, позаяк без такої ролі України вона сама не в змозі бути системоутворюючим чинником євразійського процесу, зокрема, в контексті безпекової політики [2, с.199].

Російська стратегія сталого розвитку в XXI ст., яка спрямована на комплексне вирішення економічних, екологічних, ресурсних, науково-технічних і інноваційних завдань шляхом посилення ролі держави, має чітко визначений регіональний напрям. У цьому контексті стабільне співробітництво з основними державами-учасницями СНД розглядається російськими розробниками цієї стратегії як «пілотний полігон» для опрацювання проекту, який може бути запропонований міжнародній спільноті у ситуаціях, що вигідні Росії і країнам Співдружності [3, с.94-96].

У політично-правовому аспекті відносини України з Російською Федерацією ґрунтуються на принципах, які визначені в основних державних документах: Декларації про державний суверенітет України, Акті проголошення незалежності України, Конституції України, Основних напрямів зовнішньої політики України, а також підписаному 31 травня 1998 р. Договорі про дружбу, співробітництво і партнерство.